

Диана ИВАНОВА

(Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“)

ПРЕВОДНАТА ДИДАКТИЧНА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И НЕЙНИЯТ ЕЗИК („УЧЕНИЯ ЗА ДЪЦА-ТА“ НА АНТОН НИКОПИТ)

Резюме. Предмет на настоящата статия е аналитичното описание на книжовния идиолект на Антон Никопит в преведената от него първа част от енциклопедията в четири тома „Μαθήματα διὰ τοῦς Παίδας“ („Учения за дъца-та“ (1850) на видния представител на Новогръцкото просвещение Константинос Вардалахос. Внушителният по обем учебник (359 с.) е представен в дидактически дискурс и в контекста на българската книжовноезикова ситуация през 50-те години на XIX век. Основно място е отделено на лингвистичната характеристика на идиолекта на преводача с цел да се разшири картината на протичащите процеси, свързани с нормативното устройство на книжовния език и постепенно налагащото се новобългарско направление в езиковото строителство. Изтъкват се приносите на преводача, свързани с нормализацията на новобългарския книжовен език, изясняват се характерът на неговия идиолект, заслугите му за утвърждаването на редица граматични норми и подходът му за осъвременяването на правописа. Подчертава се полезността на учебника с оглед на модерните европейски методи и практики на обучение и възпитание на децата, които навлизат в българското светско образование с посредничеството на гръцката дидактична литература.

Ключови думи: Просвещение, Българско възраждане, Антон Никопит, Константинос Вардалахос, дидактична литература, новобългарски книжовен език, книжовен идиолект

Diana IVANOVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

THE LANGUAGE OF DIDACTIC LITERATURE TRANSLATIONS DURING THE BULGARIAN REVIVAL (ANTON NIKOPIT'S LESSONS FOR CHILDREN)

Abstract. *The purpose of this article is to analyse Anton Nikopit's idiolect in his translation of the first part of the four-volume Μαθήματα διὰ τοὺς Παιδας (Lessons for Children) (1850), an encyclopaedia written by Kōnstantinos Vardalachos, an eminent scholar of the Modern Greek Enlightenment. The impressive size of Nikopit's textbook (359 pages) pertains to the didactic discourse in the context of the Bulgarian linguistic situation in the 1850s. The focus of the study is the linguistic features of the translator's idiolect with the aim to widen our understanding of the process of standardization of the language and the gradual solidification of the New Bulgarian trend of language codification. The study points out Nikopit's contribution to the standardization of the New Bulgarian literary language, clarifies the character of his idiolect, and his achievement in introducing several grammatical norms as well as his approach to modernizing the writing norms. It underlines the practical use of the textbook regarding the European methods at that time and their practical application in children's education. They entered Bulgarian schools via the Greek didactic literature.*

Keywords: *Enlightenment, Bulgarian Revival, Anton Nikopit's, Konstantinos Vardalachos, didactic literature, New Bulgarian literary language, literary idiolect*

1. Духовните мостове на Балканите или за българо-гръцките образователни връзки в края на XVIII – първите десетилетия на XIX век¹

По отношение на материалното и духовното си развитие гърците изпреварват съседите си на Балканите поради редица причини, една от които е ранното проникване на идеите на Европейското просвещение

¹ Статията е продължение на предходна моя публикация (Иванова / Ivanova 2019), в която представих личността на възрожденския книжовник Антон Никопит с уточняване на някои, биографични данни за него, направих корекции на изказани предположения относно преводаческата му дейност и подробно описание и анализ на структурата, съдържанието и тематиката на преведената първа част на енциклопедията „Учения за дѣца-та“ (1850).

сред гърците и техния елит², който е имал пряк досег със западноевропейската култура. Прокараните с гръцко посредничество духовни мостове между Европа и Балканите влияят благоприятно и върху българското просветно развитие – в гръцките училища получава образованието си голяма част от възрожденските дейци – бъдещия елит на българското общество. От края на XVIII в. до 40-те години на XIX в. през гръцките училища на островите Хиос, Халки, Андрос, Крит и във високо развити културни средища като Смирна, Цариград, Букурещ³, а и на други места са преминали немалко българи. Особено популярна е класическата гимназия на о. Хиос, основана през 1792 г. (нейни директори са били Ат. Париос, ученик на Евгениос Вулгарис и Неофитос Вамвас⁴). Там за известно време (1817 – 1818) преподава и Константинос Вардалахос⁵, автор на разглежданата тук книга, период, когато Хиоската гимназия е в разцвета си и по качеството на образованието не е отстъпвала на някои европейски университети (Хартомацидис / Hartomatsidis 1973: 55). В по-късен етап, след освобождението на Гърция, се добавя още един образователен център, основаният през 1837 г. Атински университет, където също са учили българи.

² Тук могат да се посочат имената на видните просветители Неофитос Дукас, Стефанос Комитас, Теодор Газа, Константинос Вардалахос, Димитриос Дарварис, Константинос Кумас, Адамантиос Кораис, Панайотис Кодрикас, голяма част от тях са теоретици на новогръцкия книжовен език и автори на граматика.

³ Там е открита през 1795 г. прочутата и призната като най-добрата школа на Балканите Княжеска академия, ръководена през годините от известните гръцки педагози Ламброс Фотиадис (1795 – 1805), Константинос Вардалахос (1805 – 1815 и 1820 – 1821), Неофитос Дукас (1815 – 1818) и Вениамин Лесвиос (1818 – 1820). Ученици на Вардалахос са братята Стефан и Атанас Богориди, Никола Пиколо, Петър Берон. През 1817 г. педагогът се премества на о. Хиос, а след това в Одеса, където има силна гръцка колония; назначен е за директор на гръцката класическа гимназия (1819) и доста рано усвоява и прилага т.нар. „алилодидактичен метод“ на Бел – Ланкастър. Освен, че е виден педагог и енциклопедист, той е автор и на редица филологически съчинения. Сред многобройните трудове на Вардалахос изпъкват няколко издания по реторика и неговата 4-томна граматика, в която подчертава необходимостта филологията да се разглежда в светлината на философията (Маринова / Marinova 2012), <<https://aaduce.files.wordpress.com/2012/12/grammar-figures-1.pdf>>.

⁴ Н. Вамвас е известен и с най-авторитетния за времето си превод на Библията на новогръцки (Стария завет, 1840), а по-късно и на цялата Библия (1850), чиито издания са основните източници за българските преводачи през XIX в. Той е автор и на няколко издания по реторика, а също и на граматика (1826).

⁵ От края на XVIII в. до закриването на Княжеската академия през 1821 г. в нея получават образованието си 35 българи, в Яшката академия завърналите се по родните места са 7 (Алексиева / Aleksieva 2019: 158).

Имената на завършилите тези прочути училища младежи покъсно се свързват с просветата, книжнината и с популяризирането на научното познание – дейци, отдадени на развитието на българското образование и култура (Неофит Рилски, Е. Васкидович, И. Селимински, И. Добровски, С. Радулов, К. Фотинов, М. Балабанов, Иларион Макариополски и мн. др.). Те пренасят идеите на Европейското и на Новогръцкото просвещение на българска земя и започват да ги прилагат в славянобългарските училища, а като неотложна задача си поставят изграждането на нова образователна система – национална по характер, светска по съдържание и с нова методика (взаимоучителна). Същевременно те са и съставители на учебници по различни предмети, най-често превеждайки от гръцки или от други чужди езици. Към тези видни фигури на Българското възраждане следва да добавим и един от забравените и малко познатите представители на българската възрожденска интелигенция – Антон Никопит⁶, учител, книжовник⁷, преводач и голям родолюбец (участник във Велчовата завера в Търново), който изповядва просвещенските идеи за възход чрез образование и наука.

2. Педагогическите и методическите насоки в „Учения за дъца-та“

По отношение на преводния учебник трябва да се отбележат системността и последователността, с които се поднася учебният материал в оригинала, синхронизиран и предаден в същия вид от преводача, за разлика от компилативната дидактична литература от ранните десетилетия на XIX век. Запазени са структурата на учебника на К. Вардалахос и последователността на темите от дадена научна област, което улеснява възприемането на текста от читателя. От методическа гледна точка авторът е избрал подходящ похват, чрез който в голяма част от уроците присъства диалогът⁸ *учител – ученик, родител – дете*, с което се избягва монологичният статичен характер на текста и се пресъздава съответната комуникативна ситуация, която също е добре представена от преводача. Подобен диалогичен характер на урока не е нов, той се прилага във възрожденската методика и практика в обучението.

⁶ За неговата личност и творчество вж. също Радев / Radev 1991: 75 – 81, Налбантова / Nalbantova 2001: 41 и др.

⁷ Преди публикуването на „Учения за дъца-та“ в Цариград се отпечатва и „Буквар за малките деца“ (в съавторство с Ан. Гранитски), 1849 г., за съжаление, нито един екземпляр от него не е запазен.

⁸ Т. нар. катехизисен метод на изложението, познат от килийните училища, се прилага и в обучението през Възраждането.

Наред с учебното съдържание на книгата и познавателната ѝ страна в различните ѝ раздели (аритметика, физика, география и т.н.) е отделено място и на специални уроци по нравоучение, което показва и нейната възпитателна роля. Подбрани са поучителни разкази и повести с морално-етични послания в тон с обществените и религиозните норми, актуални за епохата. Този синхрон проличава както от съдържанието, така и от честите пояснения в текста и обяснителните бележки под линия. Така напр. в Урок I – *Хронология*, се припомнят ролята на родителя и неговата отговорност в обучението и възпитанието на детето с пояснението: „Тука ся разумява, че дѣца-та всякій день приговаратъ уроцы-те си предъ свои-те родители, които не треба да не нерадятъ⁹ за учението на дѣца-та“ (с. 12). При това да се проявява и хуманно отношение, без агресия и „выкове, и да ги насиляватъ (каратъ) да идатъ въ училище-то“ (12).

В същия урок друга бележка е отправена към родителите, които трябва да обучават децата си на труд – „да струватъ нѣкои легки работы, за да ставатъ леснодвижими, и способни на тѣлесны-тѣ си стави¹⁰, и изобрѣтателны“. Пак в същата част родителите са съветвани „да не нерадятъ за учението на дѣца-та и да товарятъ учителю сичкій товаръ на воспитанието, но треба они сами всякъ день да испитуватъ свои-те синове, и да не имъ дотегнуватъ“ (13).¹¹ Особен интерес представят пояснителните бележки под линия, тъй като от тях проличават възгледите не само на автора, но понякога и на преводача, отнасящи се за светското образование и отношението им към педагогически и морално-етични въпроси, както методическите им съвети към учителите. А. Никопит умело превежда текста на умерена гръцка катаревуса, с която си служи К. Вардалахос, и това повлиява върху езика на превода, близък до говоримата реч. Въпреки че преводачът стриктно се придържа към оригиналния текст, вкл. и при пояснителните бележки, в отделни случаи си позволява да добави като коментар и нещо от себе си, но коректно отбелязва, че бележката е негова: *Замѣчаніе: преводителя* (т.е. бележката е на преводача¹², с. 60). В друг урок по аритметика, в който се преподават дробни, преводачът дава следното обяснение от технически характер: „понеже типографія-та¹³ е по настояще недоста-

⁹ Не са загрижени – бел. Д. И.

¹⁰ Части – бел. Д. И.

¹¹ Проблемът за съвместното участие при възпитанието на ученика от страна на учители и родители е актуален до днес.

¹² Подобна практика се използва и от други преводачи през този период.

¹³ В случая „типографията“ е печатницата на „Цариградски вестник“, чийто редактор е Александър Екзарх.

точна линия-те на дробы-те вместо хоризонтални или полъгати быдоха (бяха – Д. И.) перпендикулярни“ (с. 144). Това частично коригира предположението на Р. Русинов, че „бележките под линия вероятно са на преводача“ (Русинов / Rusinov 1996: 498). И наистина такива има, но те са малко на брой в сравнение с тези на автора. В следващата бележка под линия в урока по аритметика се изтъква значението на примерите при обяснение на теоретичните правила, а също и препоръката да не се прибързва с материала, ако той не е усвоен достатъчно: „Много примери треба да дава всякой учител, и да не прѣминува скоро урока за да са обучаватъ ученицы-те“. Авторът взема отношение и във връзка с продължителните учебни часове („3 – 4 нѣкогда и повече“), които децата прекарват в училище, като определя това като „много вредително“. Преводачът от своя страна коментира, че „взаимноучението поправи тази погрѣшка“, като добавя, че това трябва да се „поправи и на по горны-те степени“, и заключава: „у вси-те училища Болгарски треба да е определено почиваніе-то и опростена позволена-та игра за дѣца-та; тако щото четеніе-то, почиваніе-то и игра-та да си има опрѣделено время“ (с. 17).

По отношение на достъпността на преводния текст А. Никопит е използвал удобен за читателя дидактически похват за поясняване на непознати думи и термини. Част от тях са еднословни и поставени в скоби, други се обясняват чрез кратко тълкуване, а трети са коментирани по-обстойно. Поясненията в скоби в самия текст са обичайният начин, чрез който се подпомага възприемането на непознат термин или понятие (напр. *Декалогъ или Десятословіе*) (с. 120)¹⁴. При втория начин се използва поясняваща дума – *сирѣчь, то есть, или* и др. Напр. представянето на термина *ариѳметика* се съпровожда с двойно обяснение: *сирѣчь наука-та на броеніе-то (смѣтаніе-то)* (20); *возрасть (колко е години)* (18). Само в единични случаи се среща разширено пояснение с подходящ израз или във вид на кратък текст:

Еверъ знаменува Преименователъ (56); тако ся именуваха они кои-то бѣха отъ Авраама, защото отъ Хадма преминаха Еврѣта (рѣка) и додоха въ Ханаанска-та земля за това Евреи-те прѣяха имя-то от Авраама а не отъ Евера (56).

В много от съветите и посланията на гръцкия автор прозират европейските просвещенски идеи за хуманно отношение към детето: преподаването да се редува с почивка, времето за престояването на децата

¹⁴ Цифрите в скоби означават страницата в книгата.

в училища да е с мярка, както и почивката, и игрите да са регламентирани като продължителност. Но също така да се проявява възискателност при обучението и възпитанието на учениците. Идеи, които проникват и стават водещи в българските светски училища. Преводачът изразява и своето мнение, че тези методи на обучение трябва да се прилагат непременно и в българските училища и че „взаимноучението“ би допринесло всичките посочени „погрѣшки да се поправят“.

3. „Учения за дѣца-та“ в контекста на книжовноезиковата ситуация в средата на 40-те – началото на 50-те години на XIX век

Дискусиите и при гърци, и при българи по отношение на езиковото строителство са продължителни и бурни, но в крайна сметка формирането на съвременните книжовни езици при балканските народи тръгва по свои пътища, различаващи се от тези на съседите¹⁵. Във връзка с характера на новогръцкия книжовен език възгледите на К. Вардалахос са повлияни от концепцията на Адамантиос Кораис, важна фигура в развитието на новогръцкия книжовен език, който заема средишна позиция между представителите на двете крайни направления в строителството на новогръцкия книжовен език – на архаизаторите, които поддържат идеята за негова основа да послужи елинският гръцки, и привържениците на народния гръцки език. Според Кораис основата на книжовния език трябва да съвместява елементи от двете гръцки езикови разновидности (стария и новия гръцки). Подобни идеи по отношение на характера на новогръцкия книжовен език споделя и самият Вардалахос в своята граматика в 4 части, издадена също в Одеса (1829 г)¹⁶, и в „Учения за дѣца-та“, в които съвместява двете езикови разновидности (стария и новия гръцки), т.е. пише на умерена катаревуса. От обзора на многото излезли гръцки грамматики през XVIII и началото на XIX в. и от анализите за тях се вижда,

¹⁵ Гърците отдават голямо значение на античната традиция и принципите на езиковото строителство се основават в голяма степен върху архаизацията, поради което книжовният език се усвоява трудно; сърбите отиват в противоположната посока, като дават изключително голямо предимство на говоримата реч, от което интелектуализацията на книжовния език се забавя, докато при българския модел има балансирано съотношение между говоримата реч и писмената традиция. Уреждането на правописа при гърците и българите също дълго време остава нерешено, за разлика от сърбите, които приемат правописа на В. Караджич, основан на фонетичния принцип.

¹⁶ Γραμματικὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ζέκπολλῶν συνερανισθεῖσα ὑπὸ Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, ἐν ΟΔΗΣΣΩ, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων σχολείου, 1829.

че Вардалаховата граматика се отличава със своята задълбочена теоретична част, в която авторът търси връзката между граматика, философия и реторика и необходимостта филологията да се разглежда в светлината на философията и в синхрон с идеите на европейските мислители (Маринова /Marinova 2012), <<https://aaduce.files.wordpress.com/2012/12/grammar-figures-1.pdf>>.

Такова разбиране по отношение на езиковото строителство проявяват голяма част от българските книжовници, а един от първите сред тях е В. Априлов, който посреща граматиката на Вардалахос с въодушевление и словесна патетика:

Вардалаховата граматика на новиятъ гръцкій языкъ стана ново свѣтило на дѣцата, и ученіето получи новъ методъ. Гръцитъ поченаха да учатъ първо новиятъ, а подиръ стариятъ языкъ, и така юношествомъ имъ съ юнацкы стѣпки върви въ совершенството (по Пенев / Penev 1977: 303).

С това си изказване В. Априлов дава знак за промяна в принципите и посоките на езиковото строителство, ориентирано към нов, съвременен път на развитие, и коментира насоките за това начинание в писма до видни книжовници, а и в свои публикации¹⁷, в които обявява вижданията си за изграждането на новобългарския книжовен език (НБКЕ), а именно: да стъпва на основата на говоримата реч (в това число системата му да включва определителен член; да се подчинява на единни правила; да има устроен правопис, като всеки звук да има съответната буква). Новобългарското направление се легитимира и с граматика от нов тип, наречена неслучайно от автора ѝ – Ив. Богоров, „Първичка българска граматика“ (в двете ѝ издания от 1844 и 1848 г.), т.е. първата граматика на НБКЕ на основата на говоримата реч, която изтиква постепенно славянобългарския модел.

Но по това време възниква друг съществен проблем – **правописният**. И по тази тематика в книжовните среди започват дискусии, като един от първите, взел отношение по въпроса, е В. Априлов, представител на българския книжовен кръг в Одеса, който препоръчва азбука с

¹⁷ За популяризацията на подобен осъвременен книжовноезиков и правописен модел допринасят публикациите на В. Априлов за опростена азбучна система и правопис и прилаганата от него писмена практика – (вж. писмото му до Р. Попович (Снегаров / Snegarov 1951: 135), известно като „Мнение на Василия Априлова относно просветата на народа“ (1836 г.), по-късно изразява идеите си в „Мисли за сегашното българско учение“ (статията е поместена първо в сп. „Любословие“, 1846, отпечатана отделно и в Одеса, 1847 г.).

намален буквен състав (24 букви) и осъвременен правопис. В средата на 40-те години настъпва процес на преустройство, на смяна на черковнославянската (чсл.) азбука и въведените от славянобългарската школа правописна практика и правила. Съответно чсл. азбука е изместена от гражданското писмо¹⁸.

В голямата си част възрожденската интелигенция подкрепя процесите на модернизация в образованието и в устройството на НБКЕ, което се отразява в теоретичните разисквания и в книжовноезиковата практика. „Ученія за дѣца-та“ се появява на границата на двата периода в книжовноезиковото развитие през Възраждането. Липсват данни за участие на преводача в езиковите дискусии или изказвания по спорни въпроси, но по лингвистичните и правописните особености на книжовния му идиолект можем да определим неговия характер, а именно – в книжовната си практика Никопит се води от демократичните езиковостроителни принципи на Вардалахос и от препоръките и практиката на В. Априлов, един от видните представители на новобългарското направление.

Затова сред ярките имена на възрожденските книжовници – строители на новобългарската просвета и култура, можем да причислим и имената на по-малко известните труженици на книжовното поле, какъвто е случаят с Антон Никопит. Още повече че рефлексията, протичаща от посочените по-горе процеси, се наблюдава и в преведената от него книга „Ученія за дѣца-та“.

4. Лингвистични особености на преводния текст

4.1. Графика и правопис

В тази част на изложението ще се представи характеристиката на книжовния идиолект на А. Никопит и неговото вписване в книжовноезиковите процеси от средата на XIX век. По това време гражданското писмо вече е навлязло както в писмената практика, така и в книгоиздателствата, в това число и в типографията на „Цариградски вестник“¹⁹, където е публикувана книгата. Тя е отпечатана на гражданска кирилица

¹⁸ Утвърдено в Русия още по времето на реформатора Петър Първи в началото на XVIII век.

¹⁹ Вестникът е основан от Ив. Богоров (1848), който го редактира до 1850 г., поет е по-късно от Александър Екзарх. Интересен факт е, че последният, като редактор на „Цариградски вестник“, привлича в своя кръг А. Никопит, който по онова време учителства в гръцко училище в Цариград в доста продължителен период (1835 – 1857) – К. Михайлов, <<http://enc.ilit.bas.bg/slovník/Никопит-Антон>>.

с опростен буквен състав. Отсъства буквата **ж**, въведена още през 20-те години от В. Ненович и възприета по-късно и от Богоров за отбелязване на фонемата **ъ** във всяка позиция. Отсъства и йотуваният ѝ вариант **ѣ** (двете букви са включени в азбуките на по-късно възникналите етимологични правописни школи). В използвания от Никопит буквен състав липсва и характерната за славянобългарската школа буква на малката носовка – **ѧ**, но редовно се употребяват буквите **Ѣ, Ѥ, Ѧ**, както и двете ерови гласни. В състава на азбуката са включени и гръцките букви **Θ, υ, ω**, употребени само в думи с гръцки произход. Без гръцките букви броят на графемите е 32, както се вижда, почти съвпада със съвременната ни азбука и азбучния състав е далеч по-опростен в сравнение с по-късните етимологични модели. Правописните правила също не са усложнени, а са изчистени от излишни буквени знаци, като това би могло да се обясни с влиянието на Одеския книжовен кръг около В. Априлов, но е възможно да има и пряко влияние от тогавашния руски правопис посредством разпространените книги от Русия²⁰. Другата възможност е преводачът да е използвал превод на книгата на Вардалахос на руски език (ако е имало такъв)²¹ или руски речници²².

С оглед на лингвистичния анализ важно е да споменем и факторите, които влияят върху избора на преводача по отношение на характера на книжовния му идиолект, вкл. на графичната и правописната система. А. Никопит е елинист и е преподавал предимно гръцки език. Няма свидетелства, че е минал през българско училище, но дори в детството и юношеството да е посещавал такова, най-вероятно то е било килийно. Премествайки се в младежките си години в Търново, той получава добро гръцко образование в училището при църквата „Света Богородица“ (Радев / Radev 1991: 76). По-късно, като дългогодишен учител в гръцко училище в Цариград, със сигурност е използвал книги на български език в преподаването на българчета. А като имаме предвид, че е бил приобщен към книжовния кръг на самия Александър Екзарх, със сигурност е познавал българската дидактична, а и друг вид

²⁰ Би могло да се предположи и влияние от отпечатани в Русия книги с гражданско писмо и с руския правопис, напр. „Български букварь“ на Г. Бусилин, издаден в Москва през 1844 г. с внушителния тираж 3500 екземпляра, раздадени „въ даръ учащимся юнашамъ въ Болгарии“ (Г. Бусилин обаче е познавал, ако не Богоровата граматика, излязла през същата година, то буквара на В. Ненович (1826), тъй като е използвал буквата **ж**, както я употребяват и мнозина други автори, за разлика от Никопит).

²¹ Библиографското търсене на руски превод на книгата не даде резултати.

²² Характеристиката на лексиката и терминологията в „Учения за децата“ ще бъде предмет на отделно изследване.

литература със съответната правописна практика и е възприел най-съвременния възможен правописен образец, който съществено се различава от доминирания до средата на 40-те години на XIX в. славяно-български модел. Също така е избрал шрифта на гражданското писмо, а не чсл. азбука за отпечатване на книгата.

Осъвремененият правопис, дистанциран от тежките етимологични правила, е добър образец за гражданското образование през втората половина на XIX век, но търсената национална идентичност чрез езиковото наследство и научно доказаният континуитет със старобългарския език (стб.) предначертават друг път на развитие на правописния въпрос през следващите десетилетия²³. Книжовният идиолект на превода (на основата на говоримата реч) е достъпен и разбираем, но съвсем не е елементарен и на равнището на диалектната реч. Дори за началото на 50-те години на XIX в. той може да се посочи като пример за осъвременен правопис и за доста висока степен на интелектуализация на лексикално равнище.

В тон с препоръките на В. Априлов преводачът употребява членната морфема, като я отделя от основата на думата с чертица при именната, някои видове местоимения, причастия в трите рода в ед. и в мн. ч., така, както и компонента **-то** при относителните местоимения и наречия: *учителъ-атъ*, *белина-та* (69), *само-то*, *кой-то* (162), *когда-то* (11), *какво-то* (298), *кого-то* (314), *какъ-то* (162). Такава е била тогавашната писмена практика, останала за дълго време поради неизясненото положение на морфологичния строеж на думите, както и същността на определителния член – въпрос, по който са се водили дискусии през Възраждането.

На мястото на малката носовка **л** редовно се употребява буквата **я**, подобно на чсл. и руския език: *время* (10), *священна*, *земля*, *имя* (6), *девятъ* (60), *десятъ* (120), *тяжка* (14). По същия начин с **я** се пише енклитиката **ся** (< **сл**), при това системно: *ся зоватъ* (109), *варнете ся* (14), *ся ругае*, *засмива ся* (358), *ся именува* (56). Представките **воз-**, **во-** показват също чсл.-руско влияние: *воздержаніе* (344), *воображеніе* (20).

Десетичното **і** пред гласна се пише в различни позиции: в суфиксите **-іе**, **-ніе**: *оружіе*, *сървеміе* (13), *ученіе*; окончание **-ія** на същ. от ж.р.: *Океанія*, *хронологія*, *географія* (6), *Франція* (86); в окончание **-ій** за

²³ Тук имам предвид граматиките от втората половина на XIX в., в които се предписва етимологичният правопис (граматиките на Й. Груев, 1858, и на Ив. Момчилов, 1868, както и Марин-Дриновия модел и други индивидуални модели).

м.р. ед.ч. на разширената форма на прилагателни и други части на речта с атрибутивна употреба след мека съгласна: *всякій* (12), *вечній* (56), *сичкій*; в корена на думата след съгласна: *міръ* (свят) (6), *Тіара* (12). Буквата **ы** в същата позиция – след твърда съгласна и след **ц**, се пише в окончанието **-ый**: *первый* (174), а също в окончание за мн.ч. при имената в косвен падеж: *големы* (86), *зубы* (18); *звѣзды-те* (30), *потомцы* (56). Отделни думи под влияние на руския правопис се пишат в коренната морфема също с **ы**: *слышаха* (16), *языкъ* (20), *цыфра*; *обычай* (17), *рыби-те*, *птыцы-те* (30)²⁴.

С буквите **и**, **ы** се разграничават падежите (именителен – косвен) при съществителните, прилагателните, причастията от м.р. мн.ч., също и др. части на речта с атрибутивна употреба, както и по синтактична служба: *и нищо да не учаквате отъ слугы-те, но да сте истинни Господари* (13); *за музикални инструменти* (19), *съ други* (13). Дат. падеж: *Пренесе той часъ жертва Богу* (55). В зависимост от мястото на фонемата [и] – пред гласна или съгласна се пише **і** или **ы**: *тіе числа* (109), *тый числа* (72).

Обикновено **ѣ** се употребява на етимологичното ѝ място, главно в коренната морфема с фонетично значение [е]: *мѣсто*, *мнѣніе*, *бѣше*, *видѣхъ* (314). Но има и случаи, когато се пише просто е: *млеко* (69), *големъ*, *щехме* (12), *треба* (13). Същото колебание се наблюдава при окончанието за 3 л. ед. ч. в аорист: *го виде* (10, 11, 163), *траже* (279), *изваде* (257), но в други примери е заменено с **ѣ**: *преуспѣ* (11), *созрѣ* (68).

Предлог **сошь** (а не **съ**) се пише пред дума, започваща с гласна: *сошь упражненіето* (16), *съ ума си* (20), и **съ** – пред съгласна: *съ трудо-ве* (16, 12). Думи с двойни съгласни се пишат обикновено под чуждоезиково влияние: *суббота* (113), *Портогаллія* (86). Обикновено най-често това са прилагателни със суфиксите **-ен**, **-нен**: *пристранный* (капризен) (72), *Священна* (358), *совершенно* (73), *истинни* (13), *естественна* (8), *воистинну* (386) и др. Възпроизвеждане на старинни образци, в които липсва вметнат ер (**ь**): *осмь* (35), *огнь* (55), но и *пламень* (55). Системно се употребява и свързаното с традицията правило за краесловните ерове – **ѣ** след твърда съгласна: *разговоръ* (24), *урокъ* (27); **ь** – след мека: *конь* (17), *учитель*, *повѣсть* (12).

Правилата за употреба на главни букви в по-голямата си част съвпадат с днешните, вкл. и при употребата на учтивите форми при обръщение. Но се срещат нарицателни съществителни с главни букви –

²⁴ Последните 3 примера с **ы** отразяват старинен остатък от стб. фонема **ы**, която се съхранява в някои диалекти, напр. в шуменския говор.

правило, възприето в писмената практика на някои езици, в т.ч. и в гръцкия: *Воевода-та, Жалостъ, Мамо* (68). С главни букви се пишат имена на хора, наименованията на държави, градове, географски обекти, а също названия на континенти, и столици: *Маѳусаласъ* (35), *Европа, Россія, Данимаркія, Швеція, Испанія, Франція, Италиа, Евр. Турція, Белжикъ* (Белгия); *Санктпетербургъ* (35), *столица Лондон* (или *Лондра*), *(Копигхагъ), Стокхолмъ* (35), *Полонія, Германія, Прусія* (37), *Портогаллиа* (86); морета и географски посоки: *Ледовито, Средиземно, Балтийско, Германско, Ирландско, Средиземно, Ионско, Егейско, Мармарно (Пропонтида), Черно (Евксиновъ Пондъ), Бъло, Азовско, Океанъ-тъ; Севъръ, Югъ, Западъ* (37) и мн. др.

Въпреки че спазва някои етимологични норми (стб., преминали през чсл. адаптация), правописът, който използва А. Никопит, е в голяма степен осъвременен и лесен за усвояване.

4.2. Фонетични особености

Екскерпираните примери във фонетично отношение носят черти както на западнобългарските говори, така и на източните, което може да се обясни с пребиваването на А. Никопит в тези региони. От друга страна, учителстването му в Цариград и участието му в културния живот на голямата българска колония там също са повлияли върху неговата книжовна практика с оглед на оформящата се новобългарска наддиалектна формация.

Системно са употребявани думи, съдържащи гласната **а** като наследник на стб. **ѡ, ѡ, ѡ** – норма, характерна за западните **а**-говори: *камъ* (8), *самъ* вм. *съмъ* (15), *касъ* (16), *касно* (22). Подобни примери с изговор **-а** има и в групите със сонорно **р, л** – **-ър/-ръ-, -ъл/-лъ-**: *гарне* (257), *гармежъ* (18), *раженъ* (40), *карпа* (26), *браснарница* (40), *далбокы* (18), *хварля* (55), *твардъ много* (19), *варвеше* (12). Налице е употреба на **о** като наследник на стб. **ѡ, ѡ**: в корена на думи, в предлози, представки, суфикси: *сонъ, сонища* (314), *ложовникъ* (лъжец) (18), *со съ, каковъ* (20, 314), *таковъ* (210), *недостаточна* (144), присъщи на западните говори. Други диалектни черти на фонетично равнище са и примерите: *како, тако* (15), *тамо* (63, 304). Същото се отнася и за коренните морфеми, които съдържат **у** на мястото на голямата носовка: *зубы* (18), *путь* (162), *на путя* (55), *много пути* (10), *суцо* (163), *дуга, ще буде* (55), *густо (млеко)* (69).

Характерното за западните рупски говори (напр. разложкия) широко **ѣ** се отбелязва с просто **е**, без значение какво е мястото на ударението: *виде* (10), *големо* (6), *щехме* (10), *треба* (13). Формите *жедни, желтицы* (109) са резултат от прегласа **а > е** в народните говори – как-

то източни, така и западни. От друга страна, наблюдават се особености, присъщи на източните говори, напр. **редукция** на широките фонемни **о**, **е** в начална позиция и в неударени срички: *учакувате* (13), *убезсилнявате* (17), *ужени* (163; 18), *умраза* (64); *кубилата* (18), *мащиха* (163), *покажмие* (10). **Асимилация** на съгласни в краесловие и в представки: *ушъ* (17), *исполнява* (14), както и **елизия** на съгласни и части от думи, характерни за диалектната реч: *съка* вм. *всека* (30), *земна*, *земнишъ* (69), *како* (30), *тако* (163), *толко*, но и *какъ-то* (162); *що*, *щото* (12). Вариативност се наблюдава и при форми с преглас на съгласни: *приказува* (281, 298, 304, 358), *приказува* (358). В централнобалканските говори, какъвто е и търновският говор, има силно омекотяване на крайния съгласен звук при прилагателните от ж.р., който е отразен в книжовния идиолект на Никопит: *задня-та*, *слъдня-та* (340). Също така доминират меките окончания при глаголите в сег. време 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. *спятъ* (19), но макар и рядко, се прокрадват и форми с твърдо окончание: *праватъ* (19).

По отношение на фонетичното равнище на превода може да се отбележи наличие на чсл.-руско влияние: *создаде* (359), *создание* (30), *соверши* (30), *исполнява* (14), *Востокъ* (268), *возрасть* (162), *воистина* (16), *должности* (359), *воздержаніе* (344), *воспитаніе* (357); *первый* (30, 281), *смерть* (74), *держи* (8), *державы* (35), Същото се забелязва и при употребата на епентетично л: *земля* (6, 30, 32, 55), *земледѣліе-то* (55), *являвася* (55), *злоупотрѣблява* (162), *укрѣплявайте* (16).

Тук трябва да се отделят примерите, в които е отразено влиянието на родния диалект на автора или на обща регионална фонетична норма: *небо*, *солнце* (9), за разлика от заемките, които идват по книжовен път от чсл. или от руския език.

4.3. Морфологични особености

Книжовният идиолект на А. Никопит в граматично отношение е доста откъснат от чсл. норми. Тъй като преводачът е битувал в региони, принадлежащи към различни териториални говори (родното му място е в Македонския край, после се премества в Търново и през голяма част от живота си работи в Цариград), може да се очаква известна хетерогенност в книжовния му идиолект. Но Никопит е преодолял отчасти зависимостта си от регионалното влияние благодарение на средата от книжовници, с които общува. Въпреки добрата му езикова подготовка в преводния текст намират отражение и някои диалектни черти, които насочват по-скоро към югозападните български говори, и по-точно тези от групата на западнорупските у-говори (най-близо до разложкия говор, но и с влияние от централномакедонските а-говори). Разбира се,

неговата образованост и съпричастността му към идеята за общ за всички българи книжовен език са причината той да следва онези норми от общобългарски характер, които вече навлизат и се утвърждават в писмената практика. В това отношение езиковата му среда – търновският градски говор, също е повлиял върху идиолекта му.

Книжовният идиолект на А. Никопит има напълно аналитичен характер. Срещат се и падежни форми, но главно такива, които са все още живи в говоримата реч (винителни и дателни). По-често падежно присъствие се наблюдава в текстове с религиозно съдържание, напр. в частите „Исторически катехизис“, „Священна история“ и в молитвите *Бога Создателя, Всемогущаго и Мудраго* (9), *Пресича речь-та другаго* (358); *виде едного калугерина* (9); *намъ треба/нему убо треба* (10); *даде го едному земледѣлцу; Пресича речь-та другаго подъ устнѣ ког-да други погрѣши в повествованіе-то* (358).

В останалите раздели, в които четивата са със светски характер, падежни форми са използвани по-рядко.

Както в общата писмена практика, така и в преводния текст на Никопит се наблюдава смесица от архаични и съвременни (аналитични) форми, например той редовно използва определителен член при имената, а от друга страна, допуска прилагателни имена със старото разширено окончание на **-ий**: *другій, всякій* (72). В преводния текст редовно присъства и архаичната форма (характерна и за някои диалекти) **не има** (21) с разделно писане *вм. няма/нема*.

Системно се употребява и характерното за западните и за някои източни говори окончание **-ме** при глаголи в 1 л. мн. ч. сег. време: *знаеме, нарѣдиме* (5), *можеме* (30), *покажиме* (10), *храниме, смѣтниме* (109). В останалите примери от темпоралната парадигма Никопит се придържа към окончанията от източен тип и не допуска например окончания **-ет, -ит** при глаголи в сег. време, 3 л. ед. ч., характерни за западните говори. Диалектна особеност се наблюдава и при глаголи със съкратена основа: *остаха* (останаха) (109), а също при итеративни форми като *излѣзватъ, влѣзватъ* (281).

А. Никопит има заслуги за утвърждаването на някои норми, които придобиват общобългарски характер, напр. редовно употребява **определителен член** при съществителните от м.р. в ед.ч.: **-атъ**, за ж.р. **-та**, за ср.р. **-то**; за мн. ч. **-те**: *учитель-атъ* (10), *конь-атъ* (17), *луна-та, солнце-то, дѣтence-то, Евреи-те* (56), *прозорцы-те* (63), *звезды-те* (63), *дѣвицы-те* (353). Също така едносричните съществителни от м.р. образуват мн.ч. с окончание **-ове**, което благоприятства за разширяването на неговата употреба: *грошове* (109), *шестъ знакове* (72), *духове* (270), *синове* (13), *выкове* (12), *трудовете* (16, 12). При глаголите в бъде-

ще време Никопит предпочита формите с генерализираната частицата **ще**: *ще буде* (55), *ще отхраня* (274), *ще ся залиса*, *ще пойдатъ* (17), и само в единични случаи употребява спрегаема форма на спомагателния глагол + да = конструкция: *не щатъ да ти струватъ* (22).

При ненапълно установени норми тенденцията за вариантност е силно изразена в книжовната практика, тя е и характерна черта на НБКЕ през Възраждането. В това отношение не прави изключение и Никопит, в чийто идиолект присъстват вариантни глаголни форми със суфикси **-ува-** /**-ова-**, като в количествено отношение те са почти изравнени: *дарувашиъ* (15), *доказува* (358), *учакувате* (13), *ся именува*, *ся именуваха* (56), *дотегнуватъ*, *испитуватъ* (13), *показува ся* (386), *властувай* (72); но и *наименова* (12), *отбягнова* (14), *дотегнова* (17).

С аналитичния характер на Никопитовия книжовен идиолект на говорна основа и употребата на елементи от живата реч, със стремежа за езикова интеграция чрез общобългарски норми възрожденецът предлага един сполучлив новобългарски езиков модел.

По времето, когато излиза „Учение за децата“, новобългарското направление по езиковия въпрос постепенно се утвърждава, като модернизацията и прагматизмът очертават съвременния път на езиковото строителство, извършено от възрожденската интелигенция. Тя в движение създава новаторски концепции, съобразени с българските условия, прилага ги в писмената практика и така полага успешно основите на националния книжовноезиков проект. Тази тенденция е доловена и отразена в книжовния идиолект на Никопит. С езиковия образец, който използва, той се причислява към книжовниците новатори, стремящи се да утвърдят демократичните принципи за изграждане на НБКЕ. Въпреки пъстротата и нестабилността по отношение на употребата на някои норми в идиолекта на А. Никопит си дават среща форми от двете основни наречия – източно и западно. Това показва виждането и стремежа на преводача за езикова интеграция на българското възрожденско общество, която може да се осъществи чрез олекотяване на азбучния състав, осъвременяване на правописа и с въвеждане на общобългарски граматични норми. И самият той предлага подобен книжовноезиков модел в „Учение за децата“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева 1979: Алексиева, А. Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. В: *Студия Балканика. Проблеми на балканската история и култура*. (14), 1979, 156 – 180. [Aleksieva 1979: Aleksieva, A. Gratskata prosveta i formiraneto na balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya. V: *Studiya Balcanica. Problemi na balkanskata istoriya i kultura*. (14), 1979, 156 – 180.] ISBN 978-954-326-508-4.
- Алексиева 2019: Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. София: Гутенберг (2019). [Aleksieva 2019: Aleksieva, A. *Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Gutenberg (2019).] ISBN 9786191761432.
- Иванова 2019: Иванова, Д. Антон Никопит и неговият превод на „Учения за децата“ (1850) в контекста на българо-гръцките културни връзки през Възраждането. – *Чуждозиково обучение* (3), XLVI, 2019, 299 – 307. ISSN: 0205 – 1834 (Print), 1314 – 8508 (Online). [Ivanova 2019: Ivanova, D. Anton Nikopit i negoviyat prevod na „Ucheniya za detsata“ (1850) v konteksta na balgaro-gratskite kulturni vrazki prez Vazrazhdaneto. – *Chuzhdoezikovo obuchenie* (3), XLVI, 2019, 299 – 307. ISSN: 0205 – 1834 (Print), 1314 – 8508 (Online).].
- Маринова 2012: Маринова, Е. Граматическите фигури, или за историята на една глава от възрожденските граматики на Балканите. В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Факултет по класически и нови филологии, (106), 2012. [Marinova 2012: Marinova, E. Gramaticheskite figuri, ili za istoriyata na edna glava ot vazrozhdenskite gramatiki na Balkanite. V: *Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski“*. Fakultet po klasicheski i novi filologii, (106), 2012.]. <<https://aaduce.files.wordpress.com/2012/12/grammar-figures-1.pdf>> (посетен на 17.03.2024).
- Михайлов: Михайлов, К. Никопит, А. В: Енциклопедия „Българско възрождане. Литература, Периодичен печат. Литературен живот. Книжовни средища“. Т. 2. [Mihaylov: Mihaylov, K. Entciklopediya „Balgarsko vazrazhdane. Literatura. Periodichen pechat. Literaturen zhivot. Knizhovni sredishta“. Т. 2.]. <http://enc.ilit.bas.bg/slovnik/Никопит-Антон>> (посетен на 12.03.2024).
- Налбантова 2001: Налбантова, Е. Ръководствата по благонравие, или за историческата природа на възпитателния дискурс. В: *Възрожденският човек – утопии и реалности*. Велико Търново, 2001, 21 – 62. [Nalbantova 2001: Nalbantova, E. Rakovodstvata po blagonravie, ili za istoricheskata priroda na vazpitatelniya diskurs. V: *Vazrozhdenskiyat chovek – utopii i realnosti*. Veliko Tarnovo, 2001, 21 – 62.].
- Пенев 1977: Пенев, Б. Гръцкото влияние през първата половина на XIX век. – *История на новата българска литература*. (2), 1977, 60 – 101. София: Български писател. [Penev 1977: Penev, B. Gratskoto vliyanie

- prez parvata polovina na XIX vek. – *Istoriya na novata balgarska literatura*. (2), 1977, 60 – 101. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Радев 1991: Радев, Ив. Антон Никопит и участието му във възрожденския процес *Исторически преглед* (8), 1991, 75 – 81. [Radev 1991: Radev, Iv. Anton Nikopit i uchastieto mu vav vazrozhdenskiya protses. – *Istoricheski pregled*, (8) 1991, 75 – 81.].
- Русинов 1996: Русинов, Р. Антон Никопит. В: *Енциклопедия на българската възрожденска литература*. Велико Търново: Абагар. [Rusinov 1996: Rusinov, R. Anton Nikopit. V: *Entsiklopediya na balgarskata vazrozhdenska literatura*. Veliko Tarnovo: Abagar.].
- Снегаров 1951: Снегаров, Ив. *Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него)*. София, 1951. [Snegarov 1951: Snegarov, Iv. *Prinos kam biografiyata na Neofit Rilski (gratski pisma do nego)*. Sofia, 1951.].
- Хартомацидис 1973: Хартомацидис, П. Емануил Васкидович – дейност и възгледи за образованието. В: *Известия на НИИО „Т. Самодумов“*. (28), 1973, 53 – 88. София, 1973. [Hartomatsidis 1973: Hartomatsidis, P. – Emanuil Vaskidovich – deynost i vazgledi za obrazovanieto. V: *Izvestiya na NIO „T. Samodumov“*. (28), 1973, 53 – 88. Sofia, 1973.].

Prof. Diana Ivanova, DSc.

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: dpetiva1207@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1998-2513>